

דוד המלך ואליהו הנביא בעולמו הרוחני של הרב ד"ר ש"ז כהנא

גבריאל חיים כהן

א

אליהו הנביא ודוד המלך, שני נושאי יום העיון המוקדש לזכרו של הרב ד"ר ש"ז כהנא וצ"ל (נפטר בל' בתמוז תשנ"ח), הם דמויות מרכזיות בעם ישראל. עיון בחייהם ובפועלם, בתרומתם הייחודית לתולדות ישראל ובמקום שכבשו בתודעת עם ישראל לדורותיו, מראה שיש קווים מקבילים חשובים בין שתי דמויות אלו.

אליהו הנביא ודוד המלך היו לא רק אנשים בעלי השפעה אדירה בחייהם, אלא שניהם נעשו לאחר מותם לאגדות "חיות", וכך נשארו נשמותיהם צרוורות בצרור חיי עמנו. שניהם חיו חיים מלאי מעש ותהפוכות בעולם הזה, וממשיכים "לחיות" גם אחרי שהלכו לעולמם. אליהו הנביא עלה בסערה השמימה – ובעצם לא "מת" – ואילו דוד מלך ישראל "חי וקיים".

דוד ואליהו נרדפו בתקופות שונות של חייהם, אך בסופו של דבר הוכרו ברבים כמלך ונביא. חייהם אפופים טרגיות רבה, אך בשאר רוחם נתנו גם לשעות המשבר ביטוי אמונתי המשמש דגם לדורות.

הדבר שבולט במיוחד בשתי הדמויות האלו הוא שהן עברו שינוי אדיר במרוצת הזמנים בתודעת האומה הישראלית. דוד המלך, איש מלחמות, "איש דמים" (שמואל ב טז ח), כבש מקומו כ"נעים זמירות ישראל" (תהלים עב כ), ואליהו הנביא מלא הקנאה והתוכחה היה לאוהב העם הדואג לכל צרכיו בחדס וברחמים.

שניהם – אליהו ודוד – היו מורמים מעם, אך בסופו של דבר יש להם חלק בכל בית ישראל. על אליהו נאמר כבר בנביאים שבין שאר תפקידיו עליו "להשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם" (מלאכי ג כד). לפי המסורת היהודית מגיע אליהו הנביא לכל שמחת ברית ("כיסא של אליהו"), מלווה אותנו בשעת הפרידה מהנשמה היתירה במוצאי שבת

* דברים שהושמעו בפתיחת יום העיון.

והוא אורח אהוב כליל הסדר. דוד המלך היה עסוק ימים ולילות "ברם ובשפיר ובשליה כדי לטהר אשה לבעלה" (ברכות ד ע"א), ופיוטי ספר תהלים מהדהדים בכל מקום שיש יהודים ונותנים ביטוי ייחודי לסבלותיהם ולשמחותיהם.

מכל האמור יוצא שראוי לקיים דיון בשתי הדמויות ביחד, אף שכל אחת פעלה בזמן אחר בדרך אחרת ובמסגרת שונה. עיון במאגרי המידע מלמד שאין חיבורים המקשרים את אליהו הביא ואת דוד המלך יחד בנושא לעיון ולדיון. אם כך, יהיה זה כאן המפגש הראשון מסוגו המצרף את שתי דמויות העל ביחד לשם הבהרת עולמם ודרכם, לאור המקורות ההיסטוריים, ההגותיים והאמנותיים של עם ישראל.

ב

מאז שנפטר חותני הרב ד"ר ש"ז כהנא זצ"ל, לפני ארבע שנים, נוהגת המשפחה לארגן מידי שנה סמוך ליום פטירתו מפגש לימודי על אחד הנושאים בהם עסק. לאחר כנס על האגדה המתחדשת, במוסד ואן ליר בירושלים (תשנ"ט), והכנס על לשון ומסורותין במרכז יקר (תש"ס), התקיים כנס על מעמד "הקהל" ומשמעותו לדורנו באולם מועצת העיר ירושלים (תשס"א). הכנס הנוכחי, "גילוי אליהו לבואו של בן דוד", המתקיים במכללת "אפרתה" בירושלים, הוא המפגש הרביעי לזכרו.

חיבה מיוחדת היתה לרב ד"ר ש"ז כהנא (להלן שז"ך) לאליהו ולדוד, והוא נתן לה ביטוי הן בפעילותו התרבותית רבת ההיקף בכתב ובעל פה והן ביוזמותיו כמנכ"ל משרד הדתות וכממונה על המקומות הקדושים.

בכתביו הרבים מופיעות שתי הדמויות האלו שוב ושוב. לאגדות שז"ך על דוד המלך הוקדש ספר ילדים מרתק באנגלית (*The Harp of David*, Hartford 1964) ודמותו של אליהו הנביא חוזרת בכל חיבוריו, ובעיקר גם במחקריו הפולקלוריים שהתפרסמו בביטאון "ידע עם", שהיה בין עורכיו. ואילו בדאגתו לשיקומם של המקומות הקדושים בישראל – נושא הראוי ליום עיון נפרד – פעל בראש ובראשונה להתחדת הר ציון ומערת אליהו הנביא לתודעת העם, והוא ארגן כנסים, סיורים ועליות לרגל למקומות האלה. יש להדגיש ששז"ך היה מודע לוויכוחים בין אנשי המקצוע בשאלה אם שני הקברים – של דוד המלך בהר ציון ושל אליהו הנביא במערת אליהו – הם מקום מנוחתם ההיסטוריים של השניים, אך הוא חזר שוב ושוב על השקפתו, שקדושת המקומות האלה לא נובעת מסיבות "ארכיאולוגיות" של המקום אלא מיסודות על-היסטוריים של המסורות שרווחות בעם הפוקד אותם. וכך אמר:

המתנכרים להר ציון אינם מתנכרים להר אלא למיקומו אולם הר ציון הוא תוכן ולא מקום. הר ציון קדם למקום, הוא תכנו של המקום ולא המקום תכנו.¹

ג

הואיל ויום עיון זה מתקיים במסגרת המרכז להוראת האגדה שליד מכללת "אפרתה", נביא לסיום שתי אגדות הקשורות לדוד המלך ולאליהו הנביא שהתחדשו בבית מדרשו של שז"ך. ניכרת בהן גישת המחבר להבנת דמותם של אליהו ודוד כמקור להעשרה יהודית פנימית גם לבני דורנו.

גילוי אליהו²

אגדות מספרות כי אליהו הנביא נוהג לעבור בכל מושבות ישראל בחג הפסח. במקום שהוא פוגש בית דל, שאין בידי בעליו העמל קשה לקנות את צרכי החג – ואף על פי כן אינו מאכר את אמונתו בה' ישתבח – נחלץ הוא לעזרה. אליהו מתחפש לדמות כלשהי ומביא את כל צרכי אותו בית עני, מצות ויין, דגים ובשר, ואף כופתאות אינן נעדרות באותו החג. גם לילדים דואג אליהו ומביא להם בגד חדש ומתנות נאות. מסורת היא בעם, כי כליל הסדר עצמו פוקד אליהו כל בית יהודי באשר הוא. ובכל מקום מתקבל הוא בחיבה ובאהבה ומכניס לו יין בכוס גדולה, אף שאלהיו רואה ואינו נראה. רק מעטים שבמעטים זכו לראותו. ויש מי שאומר כי גם ילדים רכים ותמימים שלא ידעו עדין טעם חטא – רואים אותו.

מעשה ביהודי פשוט ובעל צדקה, ר' זאב שמו. היה האיש שכנו של ר' מוטל'ה. בא ר' זאב אל ר' מוטל'ה ואמר לו: "רבי, השמועה אומרת שזכית לראות את אליהו הנביא. ומה תימא בכך? הרי אתה גדול בתורה. אבל גם אני משתוקק מאוד לראותו. אמור נא לי מה לעשות כדי שאזכה לכך?".

ניסה ר' מוטל'ה לדחות אותו מעל פניו: "עליך ללמוד תורה ולעשות מצוות. בדרך זו תעשה נחת רוח לאליהו. ומי יודע אפשר שיתרצה להתגלות".

אולם ר' זאב יהודי פשוט היה, והוא ביקש תשובה פשוטה וברורה: מה עליו לעשות כדי שיוכה לגילוי אליהו?

ימים רבים הפציר ר' זאב בר' מוטל'ה. פעם אחת, באחד מימי ניסן, פגש שוב ר' זאב בר' מוטל'ה וחזר על שאלתו. הפעם נענה לו רבי מוטל'ה ואמר: "הוריעו לי

1 אגדות הר ציון, תל-אביב תשכ"ו, עמ' כח-כט.

2 אגדות לחגי ישראל ומועדיו, ירושלים תשל"ז, עמ' 83-86.

כי בכפר נידח, לא רחוק מוורשה, גר איכר אחד עם אשתו החולה וארבעת ילדיו. והנה איכר יהודי זה חלה פתאום והוא רתוק למיטתו, ללא רופא, ללא מזון וללא עוזר. מצבו של האיכר ובני ביתו קשה ביותר והם זקוקים לרחמי שמים. ועתה מייעץ אני לך לנסוע אליו ולקחת עימך את כל הדרוש לחג, וגם תרופות קח עימך עבור האיכר החולה כדי להקל עליו את מחלתו. שהרי עני מרוד הוא האיש ואין מי שידאג לו. ומקווה אני שתשמע בקולי ותעשה כדברי, ובזכות זו תזכה לגילוי אליהו, שהרי אליהו בוודאי יהיה שם. הן לא ייתכן שיעזוב את העני הנמק בעוניו באותו כפר נידח.

שמח ר' זאב על דברי ר' מוטליה. עוד באותו יום קנה את כל הדברים הנחוצים לפסח, מצות ויין ומיני מזון, כלים ותרופות, ונסע אל הכפר הנידח אל ביתו של האיכר החולה.

נכנס ר' זאב לבית הרעוע של היהודי החולה, כפי שיעץ לו ר' מוטליה, ואמר: "עובר אורח אני, והנה בא החג ואני מבקש לעשות אותו בבית יהודי. אולי אוכל לעשות את החג עמכם?"

"בחפץ לב", אמר האיכר כשהוא שוכב במיטה, "אבל בבית אין דבר לחג, ואין אוכל וכלים, ועדיין איני יודע מה נאכל. שהרי אני חולה, ואף אשתי חולה, והילדים קטנים עדיין ואין בידם לעזור. אבל אין ספק שהקדוש ברוך הוא יעזור לנו. ומה שיהיה עמנו – יהיה גם עמך".

"אל תדאג", אמר לו ר' זאב, "יש אתי מצות, יין, כלים וגם כסף. וברוך השם גם כוחותי עימי ומוכן אני תכף ומיד להתחיל בהכשרת הבית ובכל ההכנות הדרושות לחג".

אמר ועשה, ומיד הפשיל את שרווליו. ניקה את הבית, הכניס את המאכלים שהביא לבית, ואת התרופות נתן לאיכר ולאשתו. גם לילדים נתן בגדים חדשים. התרופות הועילו והאיכר ואשתו התחזקו וקמו ממיטתם ואף ישבו עם ילדיהם ואורחם אל שולחן הסדר. והסדר נערך כהלכתו ברוב אור ושמחה. בני הבית אמרו את ההגדה ושרו ברגש רב. לאחר ברכת המזון ניגשו האורח והילדים לפתוח את הדלת בפני אליהו הנביא. ר' זאב היה נרגש מאוד – הוא האמין בכל לבו שבפעם זו אכן יזכה לראות במו עיניו את אליהו.

אלא שטעות היתה בידו. אליהו פקד את שולחן הסדר – אך איש לא ראהו: לא האיכר החולה, לא אשתו, לא הילדים ואף לא ר' זאב.

לרגע אחד גבר צערו של ר' זאב, אך הוא מיהר להתאושש ולחזור אל שולחן הסדר כדי להמשיך יחד עם בני הבית בקריאת ההגדה בשיר ובשמחה ובהתרוממות הרוח.

וכך עברו כל ימי החג על ר' זאב בכיתו של האיש העני. אחרי החג נכנס ר' זאב לר' מוטליה ובקול שמח הודה לו על המצווה שנתגלגלה לידו בזכות הצדיק, ואמר: "אמנם בתחילה הצטערתי על שלא זכיתי לגילוי אליהו. אבל אחר כך שבה השמחה ומילאה את לבי. אמנם נכון, לא זכיתי לגילוי אליהו, אבל זכיתי למצווה גדולה: הבאתי אור ושמחה ובריאות לבית שהיה שרוי בעוני, בצער ובמחלה".

"מי יודע אם אין זכות זו גדולה אף מן הזכות של גילוי אליהו", אמר לו ר' מוטליה; "כן... כן... אין ספק בדבר... זכות זו גדולה יותר... הרבה הרבה יותר". ר' מוטליה לקח בידיו את ראש שכנו ר' זאב ונשק לו, והוסיף: "ר' זאב – אילו מותר היה ליהודי לקנא בחברו הייתי מקנא בך על שזכית למצווה גדולה זו. והרי זכית בלא יודעין לגילוי אליהו בפועל ממש. כן כן, בפועל ממש זכית לגילוי זה, אף שצדיקים גדולים ממני וממך שאפו לכך בכל לבם ולא זכו". השתומם ר' זאב: "אני זכיתי לגילוי אליהו? הרי לא ראיתי כלל. אנא רבי, פרש דבריך".

"בוא נא ר' זאב אתי לחדר השני. בוא ואוכיח לך כי ראית אותו, ראית אותו עומד חי לפניך, ממש כפי שאני רואה אותך עכשיו".

הלך ר' זאב אחרי ר' מוטליה לחדר השני וכולו נדהם ונפעם. באותו חדר עמדה חבית מים. הציב אותה ר' מוטליה מעל החבית ואמר לו: "ר' זאב, הבט נא בחבית, ותראה שם דמות אדם. האם לא ראית איש זה בימי הפסח באותו הכפר? ובכן זכור, האיש הזה שאתה רואה את פניו במי החבית היה אליהו הוא ולא אחר". הביט ר' זאב בחבית ולא ראה בו דבר מלבד פני עצמו הנשקפים אליו מתוך המים. "איני רואה אלא דמות עצמי בלבד", אמר.

"כן... כן... וכאלה היו פני אליהו הנביא בפסח זה", אמר ר' מוטליה; "וכך נתגלה לך בפסח זה. בפועל ממש. כי קיימת את מצוותו לעזור ליהודי דל לעשות את הפסח כהלכה".

בסיפור זה מצליח שז"ך, על סמך סיפורי עם יהודיים דומים, לקרב את הנוכחות של אליהו הנביא לקורא בן ימינו תוך שהוא נותן לה משמעות אקטואלית התורמת לחיזוק החברה היהודית.

דמעותיו של דוד המלך³

אגדות רבות מספרות על שעות ארוכות של צער ודמעות בהן היה שרוי דוד המלך, במיוחד בלילות כשהוא נעלם מעין כל.

לילה אחר לילה היו שומרי הארמון רואים את מלכם נכנס לחדר מיוחד בארמון נועל אותו ונשאר שם זמן ממושך. שומרי הארמון העלו השערות שונות בקשר לנעילת החדר, והיו בטוחים שהמלך מסתיר דבר מה מהם בכוונה.

מוטרד מכולם היה אבישי, ראש קבוצת שומרי המלך. הוא הרגיש עצמו אחראי אישית לשלומם ובטחונם של המלך, עד שהחליט לחקור ולגלות לאן נעלם המלך בלילות.

ואכן, בשעת לילה מאוחרת, כשכל הארמון היה שרוי בשקט של שעת לילה מאוחרת, יצא המלך מחדרו הלך לחדר המיוחד ונעל אותו. מבפנים נשמע קול של בכי ואנחה.

שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה'

אדני שְׁמֵעָה בְּקוֹלִי תִּהְיֶה אָזְנֶךָ קְשׁוּבוֹת לְקוֹל תַּחֲנוּנִי (תהלים קל א-ב).

ולאחר זמן שוב שמע את קולו של דוד:

"כי כלו בְּיָגוֹן חַיִּי וּשְׁנוֹתַי בְּאַנְחָה, כִּשְׁל בְּעוֹנֵי כַחֵי וְעֲצָמֵי עָשָׂשׁוּ" (תהלים לא יא).

נשימתו של אבישי נעצרה בשמעו את מלכו מתפלל. דמעות זלגו מעיניו בהבינו שהמלך יוצא מדי לילה לחדר המיוחד כדי להתפלל בו.

וכשסיים המלך את תפילתו עזב את החדר נעל אותו וחזר לאגף המגורים הרגיל של הארמון. "מדוע מקפיד כל כך המלך לנעול את הדלת ביצאו ובשובו?", תמה אבישי, "ומדוע אוסר המלך על משרתיו להיכנס לחדר?". שאלה זו הציקה לו ימים רבים עד שבוקר אחד הבחין שדוד שכח לנעול את החדר ובראותו שאין איש בסביבה נכנס אבישי לחדר הביט כה וכה וראה את כרית מיטתו של דוד רטובה לגמרי. "מוזר", חשב אבישי, "מדוע רטובה כרית המלך?". באותו הלילה שוב נשאר אבישי בקרבת חדר המלך כדי לראות מה עומד לקרות. שעות רבות חיכה מחוץ לחדר וכששמע קולות בוקעים מן החדר קירב אצלו דלת וקולות של גניחה ומלמולים הגיעו לאזניו.

3 הסיפור על "דמעותיו של דוד המלך" מסופר במסגרת טיול של ילד בהר ציון, שבו הוא מתוודע לחייו ולאישיותו של המלך דוד בשיחות עם הממונה על ההר, הרי הוא ד"ר כהנא עצמו. הסיפור פורסם בספר *Harp of David*, שהוצרך לעיל, עמ' 140-145, והובא כאן בצורה מקוצרת.

אבישי, נרגש ביותר, הכין מיד שבהיותו במיטתו בוכה המלך בצטטו פרקי תהלים והוא שרוי בסבל רב. ברוב התרגשותו החליט אבישי לשתף את שאר השומרים בסוד שנגלה לעיניו ולאזניו וסיפר להם את כל שראה ושמע "עלינו ללכת ולהתייעץ עם נתן הנביא", החליטו השומרים. ואכן, עם בוקר הלכו אל הנביא וסיפרו לו על סבלו ובכיו של דוד ומיד חזרו כולם יחדיו אל הארמון. בהתקרבם אל חדר המלך ראו לפליאתם שדלת החדר פתוחה. הם נכנסו לחדר התקרבו למיטה ולתדהמתם במקום כרית רטובה מצאו על הכרית ערימת פנינים. שעות לאחר מכן חזר דוד לארמון ונתן הנביא יצא לקראתו, קיבל את פניו בחיבוק, ושאל אותו מדוע השאיר את החדר פתוח כשבפנים אוצר גדול – ערימת פנינים שיש לשים אותן במקום סודי ושמור. "אהה", השיב המלך, "אלו הפנינים של חטאי. בכל לילה כשאני בוכה נופלות הדמעות על הכרית, אך בבקר אני מגלה שכל דמעה שזלגה מעיני הפכה לפנינה. החטאים הם שלי אך הפנינים אינן שלי. עלי להחזיר אותן". ואכן דוד החזיר את הפנינים, את כולן. מאה וחמישים הפנינים היו למאה וחמישים מזמורי תהלים ומי שמחזיק בספר תהלים, וחוזר שוב ושוב על קריאת הפרקים מגלה מה רב ערכן של הפנינים שנוצרו מדמעות דוד.

"יגעתי בְּאַנְחָתִי אֶשְׁחָה כָּכָל לַיְלָה מִשְׁתִּי בְּדִמְעָתִי עֲרִישִׁי אֶמְסֶה" (תהלים ו ז).

ד

בסיפור על אליהו הנביא מצליח שז"ך – על סמך סיפורי עם יהודיים דומים – לקרב את הנוכחות של הנביא לקורא בן ימינו תוך שהוא נותן לה משמעות אקטואלית התורמת לחיזוק החברה היהודית.

גם בסיפור השני על דמעותיו של דוד המלך יוצר המחבר קשר בין חוויותיו של המלך דוד לבין הווייתו האמונתית של צעיר יהודי הנחשף בסיורו בירושלים לשורשיו הלאומיים והדתיים. אף סיפור זה הוא הרחבה יצירתית למסורת ידועה הקובעת שמשך כ"ב שנה שנסתלקה רוח הקודש מדוד מלך ישראל "היה מוריד יום יום כוס דמעות ואוכל פתו באפר" (ילקוט שמעוני שמואל ב כג).

אכן, שז"ך בחר באליהו הנביא ובדוד המלך כדמויות מרכזיות שבאמצעותן ביקש בדרכים שונות ומקוריות לחזק את המודעות ההיסטורית של עם ישראל יחד עם הניסיון להפוך את שניהם למורי דרך רוחניים ואמונתיים לבני ישראל בדורנו.

בדרך אל המקומות הקדושים - אליהו בחיפה

לחיפא

והיא עג שפת הים הגדול' ובה בית הכנסת בנוי ובית
החיים עם טבין מחבנישם רבי אבדמי דמן חיפה' ורבי
יחזק נחח' ובסמוך לבאר כשיצא ההר מערה גדולה
ומטורה לאליה הנביא'ל : ומשם

למר אליאם

והוא חגדל מלאש הכר למעלה
מהמורה הסכרת וזה לוחו
ושם בסמוך מערה ובהושה קבורת
אלישע בן שפט' אשר ינק מים
על ידי אליהו ז"ל :
ומשם

לכרמל

והוא הר גדול וגבוה עד מאד ומלאש הכר עם חזנו
בשני עשר אבנים
ההרהרה
אשר בנה אליהו הנביא ז"ל בימי אחאב מלך ישראל :

מתוך איגרת "יחסותא צדיקי דארעא דישראל", שנת שפ"ו [1626], איגרת
בהוצאת יוסף ש' ריקיטי בשנת תל"ו [מובא באריאל - אנצקלופדיה לידיעת
ארץ ישראל, ד' וילנאי, תל אביב תשל"ו, ערך חיפה, עמ' 2312].
תנו דעתכם לציור המגדל על ראש ההר והמזבח בן שתים עשרה האבנים.